

PAPER DETAILS

TITLE: İbn Ebî Hâtim'in Bazı Ravilerin Tefrîk'î Bağlamında Buhârî'ye Yönelik Tenkidleri

AUTHORS: Süleyman DOGANAY

PAGES: 7-34

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/353074>

bilimname XXXIII, 2017/1, 7-34
Geliş Tarihi: 29.12.2016, Yayın Tarihi: 29.05.2017
doi: <http://dx.doi.org/10.21646/bilimname.2017.16>

İBN EBÎ HÂTİM'İN BAZI RAVİLERİN TEFRÎK'İ BAĞLAMINDA BUHÂRÎ'YE YÖNELİK TENKİDLERİ*

Süleyman DOĞANAY^a

Öz

İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö.327/938) hicrî dördüncü asrın önemli münekkidlerinden biridir. Onun *el-Cerh ve't-ta'dil* isimli kitabı, zamanımıza kadar ulaşmış en geniş rical eserleri arasındadır. Eser, İbn Ebî Hâtim dönemine kadar yaşamış ravilerin tenkidine ilaveten, daha önceki hadis imamlarından nakledilen ravilere ilişkin bilgilerin eleştirisini de ihtiva etmektedir.

el-Cerh ve't-ta'dil'de, bazı râviler hakkında hata ettiği gerekçesiyle tenkid edilen hadis âlimlerinden biri İmam Buhârî'dir (ö.256/870). İbn Ebî Hâtim, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'de ravilerle ilgili zikrettiği bilgiler hakkındaki tenkidlerini *Beyânu hatai Muhammed b. İsmâil el-Buhârî fî Târîhihi* isimli müstakil bir kitapta toplamıştır. Bu kitabın muhtevası makale hacmini aşacağı için incelememizin dışında tutulmuştur. İncelememiz, *el-Cerh ve't-ta'dil*'deki bazı Buhârî tenkidleriyle sınırlıdır.

İbn Ebî Hâtim'in Buhârî'ye yönelik tenkidlerinin önemli bir kısmı, *tefrîk* hakkındadır. *Tefrîk*, bir kişinin isim, künye veya lakabı hatalı ve yanlış olarak farklı şekillerde telaffuz edildiği için, bu farklı lafızların birden fazla kişiye işaret ettiğini zannetmektir. Tefrîk sonucunda, olmayan şahıslar ihdas edilmekte, bu da rivayetlerin senedinde inkıta'a sebep olmaktadır.

Makalede, İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dil*'de Buhârî'ye *tefrîk* bağlamında yönelttiği bazı tenkidler karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Öncelikle İbn Ebî Hâtim'in Buhârî'ye yönelik tenkidleri hakkında yapılan yorumlar nakledilmiş; daha sonra, İbn Ebî Hâtim'in bazı raviler bağlamında Buhârî'ye ilişkin söz konusu tenkidleri, her iki âlimin adı geçen kitaplarından karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

* Bu çalışma Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince desteklenmiştir. Proje Numarası: SBA-2016-6797

^a Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, sdoganay@erciyes.edu.tr
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3026-0922>

Anahtar kelimeler: İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Buhârî, el-Cerh ve't-ta'dîl, et-Târîhu'l-kebîr, Tefrîk.

Giriş

Hadis ilimlerinde otorite sahibi Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö.256/870), raviler konusunda *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat* ve *et-Târîhu's-sağîr* olmak üzere üç eser telif etmiştir. Bunlardan *et-Târîhu'l-kebîr*, sahâbeden başlayarak Buhârî dönemine kadar hadis ravilerinin hal tercümelerini ihtiva etmektedir. Söz konusu eser, rical literatürünün ilklerinden olması hasebiyle, kendinden sonraki çalışmalara öncülük etmiştir.¹

et-Târîhu'l-kebîr rical edebiyatının ilklerinden olmakla birlikte, bu alana ilişkin hicrî üçüncü ve dördüncü asır âlimlerinin başka kitapları da bulunmaktadır. Bunlar arasında İbn Sa'd'ın (ö.230/845) *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sı, Ali b. el-Medîni'nin (ö.234/849) *Kitâbü'd-duafâ*'sı, Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) ve Cüzeci'nin (ö.259/873) *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli kitapları, Ebu'l-Hasen el-İclî'nin (ö.261/875) *Kitâbü's-sikât*'ı ve *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i, Ebû Zür'a er-Râzî'nin (ö.264/878) *Kitâbü'd-duafâ*'sı ve *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i, Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö.277/890) *Tabakâtü't-tâbi'in*'i; Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mervezî (ö.283/896), Salih Cezere (ö.293/906), Abdullah b. Ali b. Cârûd (ö.306/918) ve Abdülmelik b. Muhammed el-Esterâbâdî'nin (ö.323/935) *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli kitapları, Ukaylî'nin (ö.323/935) *Kitâbü'd-duafâ*'i'l-*kebîr* ve *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eserleri yer almaktadır.²

Hicrî üçüncü asırda te'lif edilen bu eserler arasında İbn Ebî Hâtim'in (ö.327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i hadis râvîlerinin tenkidine ilişkin günümüze ulaşan en geniş rical kitaplarından biridir. İbn Ebî Hâtim'in bu eseri, kendi dönemine kadar hadis ravilerinin tenkidine ilişkin değerlendirmelere ilaveten, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'de râviler hakkında verdiği bilgilere yönelik bazı tenkidleri de ihtiva etmektedir.

¹ Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *Hadis Literatürü: er-Risaletü'l-müstatrefe* (trc. Yusuf Özbek), İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s.260.

² Keskin, Yusuf Ziyâ, "İbn Ebî Hâtim (327/938) ve el-Cerh ve't-ta'dîl'indeki Metodu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: VII, Sayı:1, Ocak-Haziran 2001, s. 10. Listeyi uzatmak mümkün olmakla birlikte, rical edebiyatı ile ilgili söz konusu dönemde ve daha sonraki dönemlerde te'lif edilmiş eser için bkz. Kettânî, s.260 vd.; Uğur, Müctebâ, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara: TDV Yayınları, 1996, s.222-228; Polat, Salahattin-Nazlıgöl, Hâbil-Doğanay, Süleyman, *Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu*, İstanbul: İFAV, 2008, s.160-196.

İbn Ebî Hâtim, Buhârî'nin raviler hakkında verdiği bilgilere yönelik tenkidleri *Beyânu hatai Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî fî Târîhihi* isimli müstakil kitabında toplamıştır. Hem bu kitapta hem de *el-Cerh ve't-ta'dîl*'de İbn Ebî Hâtim'in Buhârî'ye ilişkin tenkidleri babası Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebû Zûr'a er-Râzî'ye dayanmaktadır. Buhârî'nin râvîlerle ilgili değerlendirmelerinde hata ettiğine dair Ebû Hâtim ve Ebû Zûr'a er-Râzî kaynaklı bu iddialar çeşitli şekillerde izah edilip cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'de raviler hakkındaki değerlendirmelerinde hata ettiğine ilişkin bütün iddiaları incelemek ve bunları detaylı bir değerlendirmeye tabi tutmak kitap hacminde bir çalışmanın konusu olabilir. Makale hacmindeki bu çalışmada, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'de bazı raviler hakkında verdiği bilgilerde hata ettiğine ilişkin İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'indeki tenkidleri inceleyeceğiz. İbn Ebî Hâtim tarafından nakledilen bu tenkidlere göre Buhârî, tek kişiye âit bir ismi kitabında farklı şekillerde kaydetmek veya mükerrer olarak zikretmek suretiyle, isimlerin farklı şahıslara delâlet ettiği gibi *tefrîk* türünden hatalara düşmüştür. Bir başka ifadeyle, İbn Ebî Hâtim'in tenkidlerine göre Buhârî, tek isimden farklı şahıslar ortaya çıkarma hataları yapmıştır.

Biz Buhârî hakkındaki bu tür tenkidleri karşılaştırmalı olarak incelemeyi önce, hem Buhârî'nin *et-Târîh*'ine hem de İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i ile yer yer müracaatta bulunduğumuz *Beyânu hatai Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî fî Târîhihi* isimli eserlerine dair bilgi verip, İbn Ebî Hâtim'in Buhârî hakkındaki tenkidleri etrafında yapılan yorumları inceleyeceğiz. Daha sonra, İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli kitabında dile getirdiği üzere, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'inde tefrik türünden hata yaptığına ilişkin bazı iddiaları karşılaştırmalı olarak tetkik edeceğiz.

A. Buhârî'nin et-Târîhu'l-Kebîr İsimli Eseri

Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870), hicrî 194 senesinde Buhâra'da doğmuştur. Çok genç yaşta Buhâra'lı muhaddislerden hadis öğrenmeye başlamıştır. *el-Câmi'u's-sahîh* veya *Sâhîhu'l-Buhârî* adıyla meşhur eserinde sahih hadisleri ilk defa bir araya getirmesi, *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat* ve *et-Târîhu's-sağîr* isminde rical ilminin ilklerinden sayılan kitapları te'lif etmesi ve hadis ilmindeki otoritesiyle hicrî üçüncü asrın önemli âlimlerinden biridir.³

³ Geniş bilgi için bkz. A'zamî, M. Mustafa, "Buhârî", *DİA*, İstanbul:1992, VI, 368-372.

Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr* isimli eseri, yukarıda arz ettiğimiz üzere, sâhâbe döneminden kendi dönemine kadar hadis rivayetinde bulunan râvîlerin hal tercümelerini ihtiva etmektedir. *et-Târîh* alfabetik bir tertibe sahip olmakla birlikte, Hz. Peygamber'e hürmetle adı Muhammed olanların biyografisine öncelik verilmiştir. Adı Muhammed olanların zikrinden sonra, râviler alfabetik olarak sıralanmıştır.

Buhârî, alfabetik sıralama dâhilindeki her maddenin başlangıcında, ismi ilgili harfle başlayan sahâbîleri zikretmiştir. Sıralamada sahâbî isimlerini dikkate almış, babalarının isimlerine itibar etmemiştir. Aynı isme sahip râviler ise, baba ve dede isimleri alfabetik düzende dikkate alınarak zikredilmiştir.

Sahâbî ve tabîî olanlara hassâsiyetle dikkat çekilmiş, meşhur olmayan sahâbeye mutlaka "Hz. Peygamber'le sohbeti vardır" (له صحبة)⁴ şeklinde işarette bulunulmuştur. Râvînin hangi bölgenin muhaddisi olduğuna işaret edilmiş; şahısların itikadî ve siyasî açıdan muhâlif fikir ve düşüncelerine yer verilmiştir. *et-Târîhu'l-kebîr*'in en önemli özelliklerinden biri, rivâyetlerin sıhhat derecesini belirlemede gerekli olabilecek bilgilerin kaydedilmiş olmasıdır. Râvîlerin âdâlet ve zabt açısından bir kusuru varsa, bunlara dikkat çekilmiştir. Buhârî cerh ve ta'dil konusunda insaf sahibi biri olmakla birlikte, râvî cerhinde en fazla منكر الحديث (hadisleri münkerdir),⁵ سَكُّوا عَنْهُ (hakkında bir şey söylemediler/sustular),⁶ فِيهِ نَظَرٌ (hakkında şüphe vardır)⁷ ifadelerini kullanmıştır. كذاب (yalancı)⁸ veya كان يضع الحديث (hadis uydururdu)⁹ gibi ifadeleri az kullanmıştır.¹⁰

Kettânî, toplamda 40000'e yakın râvî biyografisine yer verildiğini¹¹ ifade etse de, bunu doğrulayacak veriler mevcut değildir. Eserin muhtevasında 10522 râvî hakkında bilgi verilmektedir.

⁴ Meselâ bkz. Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahîm, *et-Târîhu'l-kebîr*, Haydarâbâd: Dairatü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, Trs., I, 12, 15, 440, 450; II, 15, 20 vs.

⁵ Meselâ bkz. Buhârî, I, 37, 40, 64, 70 vs.

⁶ Meselâ bkz. Buhârî, I, 64, 115; III, 404; V, 96 vs.

⁷ Meselâ bkz. Buhârî, I, 50, 69; II, 17; III, 25.

⁸ Meselâ bkz. Buhârî, II, 299; IV, 314.

⁹ Meselâ bkz. Buhârî, V, 195.

¹⁰ Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2006, X, 104.

¹¹ Kettânî, s.260.

B. İbn Ebî Hâtîm'in el-Cerh ve't-Ta'dîl ile Beyânu Hatai Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî fî Târîhihi İsimli Eserleri

1. el-Cerh ve't-Ta'dîl

Ebû Muhammed künyesine sahip olan İbn Ebî Hâtîm er-Râzî'nin (ö.327/938) tam adı Abdurrahmân b. Ebî Hâtîm Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir b. Dâvud b. Mihrân et-Temîmî el-Hanzalî er-Râzî'dir. Hicrî 240 yılında Rey'de doğmuştur. Erken yaşlarda Kur'an'ı hıfzetmiş olup, ilmî bakımdan yetişmesinde büyük rolleri bulunan babası Ebû Hâtîm er-Râzî (ö.277/890) ve Ebû Zür'a er-Râzî'den (ö.264/878) hadis tahsil etmiştir.¹²

İbn Ebî Hâtîm'in hadis ravilerinin tenkidini konu edinen *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eseri, hicrî üçüncü asırda te'lif edilen ve günümüze ulaşan en geniş rical kitabıdır. Müellif bu eserinde, kendi dönemine gelinceye kadar râvîlerin cerh ve ta'dîli ile ilgili değerlendirmeleri bir araya toplamaya çalışmıştır. Bu bakımdan, *el-Cerh ve't-ta'dîl* önceki âlimlerin cerh ve ta'dille ilgili görüşlerini ihtivâ etmesi bakımından önemlidir.¹³ Eserde 16.040 ravi hakkında bilgi verilmektedir.

İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*'deki metodunu şu cümleleriyle açıklar:

"Kitabımızda cerh ve ta'dile ilişkin anlatımlarımızda, ilk dönem âlimlerinden başlayıp babam (Ebû Hâtîm) ve Ebû Zür'a'ya varıncaya kadar bu işi bilen uzman âlimlerin görüşlerine başvurmayı hedef edindik. Bilgileri az olmasına rağmen cerh ve ta'dîl konusunda konuşanların görüşlerine yer vermedik. Her hikâyeyi (bilgiyi) anlatana, her cevabı da sahibine nisbet ettik. İmamların raviler hakkındaki ihtilaflı görüşlerini inceleyip, tenâkuz içeren görüşlere yer vermedik. Her bir raviye uygun düşen ve buna yakın olan cevapları zikrettik. Kitabın kendisinden ilim nakledilen herkesi kapsamı için, hakkında cerh ve ta'dîl yapılmayan birçok raviyi, cerh ve ta'dîl bilgilerinin olabileceği ümidiyle zikrettik. Arayanın aradığını kolaylıkla bulabilmesi için, isimleri alfabetik olarak verdik. Aynı adla çok sayıda isim varsa, bu isimleri baba adlarını dikkate alarak sıraladık."¹⁴

el-Cerh ve't-ta'dîl'i İbn Ebî Hâtîm'den talebesi el-Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn el-Fe'fâ' (ö.395/1005) rivayet etmiştir.

¹² Geniş bilgi için bkz. Küçük, Raşit, "İbn Ebî Hâtîm", *DİA*, İstanbul:1999, XIX, 432-433; Keskin, s. 6-9.

¹³ Keskin, s. 10.

¹⁴ İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1952, II, 38.

Kitaptaki senedlerin ibtidâsında “Haddesenâ Abdurrahmân” diyen el-Kâdî Ebû Bekr’dir. Abdurrahmân’dan maksat İbn Ebî Hâtim’dir.

İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-tâdîl*’e mukaddime niteliğinde *Takdimetü’l-ma’rife* isminde bir eser yazmıştır. O, *Takdimetü’l-ma’rife*’ye Hz. Peygamber’in mertebesini, sünnetin ve imamlarının bilinmesini, raviler arasında temyizde bulunmayı ve ravilerin tabakalarını ifadeyle başlar.¹⁵

Takdimetü’l-ma’rife’de hadis imamları dört tabaka halinde zikredilmektedir. Birinci tabakada Evzâî (ö.157/774), Şu’be b. el-Haccâc (ö.160/776), Süfyân es-Sevrî (ö.161/778), Mâlik b. Enes (ö.179/795), Hammâd b. Zeyd (ö.179/795) ve Süfyân b. Uyeyne (ö.198/814)’yi;¹⁶ ikinci tabakada Abdullah b. Mubârek (ö.181/797), Ebû İshâk el-Fezâîrî (ö.188/804), Veki’ b. el-Cerrâh (ö.197/812), Yahyâ b. Sa’îd el-Kattân (ö.198/813), Abdurrahmân b. Mehdî (ö.198/813) ve Ebû Müshir Abdûlâlâ ed-Dîmeşkî (ö.218/833)’yi;¹⁷ üçüncü tabakada Yahyâ b. Ma’in (ö.233/848), Ali b. el-Medînî (ö.234/848-49), Muhammed b. Abdillâh b. Nümeir el-Hemezânî (ö.234/849) ve Ahmed b. Muhammed b. Hanbel (ö.241/855)’yi;¹⁸ dördüncü tabakada ise Ebû Zür’a ‘Ubeydullah b. Abdilkerim er-Râzî¹⁹ ve babası Ebû Hâtim er-Râzî’yi tanıtmıştır.²⁰

İbn Ebî Hâtim, âlimler hakkında tabaka hâlinde bilgi vermeden önce, söz konusu imamları “uzman (الجهابذة), dinde önder (قدوة في الدين), haber nakledenleri tenkit edenler (نقاد لافئلة الآثار)” şeklinde vasıflandırmaktadır.²¹ Her bir tabakadaki imamların akran olduklarına ve birinci tabaka için Abdurrahmân b. Mehdî’nin “zamanımızda insanların imamları dört kişidir”²² sözünü zikretmesine bakılırsa, İbn Ebî Hâtim’in tabakalandırmayı dönem bazında yaptığı anlaşılır.

¹⁵ İbn Ebî Hatim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *Takdimetü’l-ma’rife li kitâbi’l-cerhi ve’t-ta’dîl*, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1952, s.1-11.

¹⁶ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Takdimetü’l-ma’rife*, s.11-219.

¹⁷ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Takdimetü’l-ma’rife*, s.219-292.

¹⁸ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Takdimetü’l-ma’rife*, s.292-328.

¹⁹ Ebû Zür’a’nın talebeleri arasında İbn Ebî Hâtim’in önemli yeri bulunmaktadır. İbn Ebî Hâtim, babası Ebû Hâtim’in ravilerle ilgili görüşlerini aktarırken, babasının arkadaşı olan Ebû Zür’a’nın görüşlerine de yer vermiştir. Babası ve Ebû Zür’a’nın görüşleri, İbn Ebî Hâtim’in *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, *Aslû’s-sünne* ve *İ’tikâdü’d-dîn* isimli eserlerinde yer almaktadır. Bkz. Kandemir, Yaşar, “Ebû Zür’a er-Râzî”, *DîA*, İstanbul: 1994, X, 274.

²⁰ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Takdimetü’l-ma’rife*, s.328-375.

²¹ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Takdimetü’l-ma’rife*, s.10.

²² İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Takdimetü’l-ma’rife*, s.11.

2. Beyânu Hatai Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî fî Târîhihi

İbn Ebî Hâtim, Buhârî'nin ravilerle ilgili verdiği bilgilere *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eserinde yer yer tenkitler yöneltmekle birlikte, bu tenkitlere ilişkin *Beyânu hatai Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî fî Târîhihi* adında müstakil bir kitap da telif etmiştir. Söz konusu kitap, çeşitli isimlerle anılsa da,²³ en mutemed ismin *Beyânu hatai Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî fî Târîhihi* olduğu ifade edilmektedir.²⁴

İbn Ebî Hâtim'in bu eseri, Ebû Zür'a er-Râzî ve Ebû Hâtim er-Râzî'nin Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'inde fark ettikleri hataları açıklamayı konu edinmektedir.²⁵ Ebû Zür'a er-Râzî'nin Buhârî'nin kitabını okuduktan sonra hatalı olarak gördüğü hususları, İbn Ebî Hâtim babasına arzetmiş, babası bunların bir kısmında Ebû Zür'a'ya muvâfakat etmiş, diğer bazılarında Buhârî'nin verdiği bilgileri isabetli görüp Ebû Zür'a'ya muhâlefet etmiştir.²⁶ Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim'in adı geçen eserdeki Buhârî'ye yönelik tenkidlerinin birçoğuna *el-Cerh ve't-ta'dîl* de işâret edilmemiştir.²⁷

İbn Ebî Hâtim'in *Beyânu hatai Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî fî Târîhihi* isimli bu kitabı, Ebû Zür'a'nın Buhârî'nin hata ettiğini düşündüğü ve Ebû Hâtim'in de bunların bir kısmında muvâfakat gösterdiği 771 hususu ihtiva etmektedir. Bu eser, Buhârî'nin haklarında hata ettiği iddia edilen ravilerin sıralanmasına, ismi "Muhammed" (محمد) olanlarla başlar;²⁸ daha sonra "elif" (باب من يسمى بالالف)²⁹ maddesinden devam ederek, alfabetik mantığa uygun şekilde ravileri zikreder. Her madde "bâb" (باب) sözcüğüyle başlamakla birlikte, isimlerin sıralanışında da yine alfabetik sıralama esastır. "ye" (ي) maddesinin sona ermesini müteakiben, "Babu'l-ebnâ" (باب البناء)³⁰ başlığı

²³ Söz konusu eserin ismi, İbn Hacer'in *Lisânü'l-mîzân*'ında Abbâd b. Abdüssamed Ebû Ma'mer'in biyografisinde *Kitâbu hatai'l-Buhârî* şeklinde zikredilirken (bkz. İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali, *Lisânü'l-mîzân* (thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2002, IV, 393); *Tehzîbü't-tehzîb*'te Ali b. Hafs el-Mervezî'nin biyografisinde *Kitâbü'r-redd 'ale'l-Buhârî* şeklinde ifade edilmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, Hind: Matbaatü Dairatü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1326, VII, 309.

²⁴ İbn Ebî Hatim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *Beyânu hatai'l-Buhârî fî Târîhihi* (thk. Abdurrahmân b. Yahya el-Muallimî), Haydarâbâd: Dairatü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, Trs., (Muhakkikin mukaddimesi, s. ب).

²⁵ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân* (Muhakkikin mukaddimesi, s. ج).

²⁶ Rif'at Fevzî Abdülmuttalib, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve eseruhu fî ulûmi'l-hadîs*, Kâhire: Mektebetü'l-hâncî, 1994, s.256.

²⁷ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân* (Muhakkikin mukaddimesi, s. ج).

²⁸ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân*, s.2.

²⁹ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân*, s.9.

³⁰ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân*, s.142.

altında, alfabetik mantığa uygun şekilde babalarına nisbet edilen ravileri sıralar. Babalarına nisbet edilen ravileri alfabetik düzende sıraladıktan sonra, “Mülhak” (ملحق)³¹ adıyla açtığı ek mahiyetindeki bölümde, yine alfabetik olarak ravileri verir. Daha sonra “Kitâbu’l-künâ” (كتاب الكنى)³² diye açmış olduğu son bölümde, künyeleriyle anılan ravileri de alfabetik mantık dâhilinde zikreder.

İbn Ebî Hâtim, her maddede ravi isimlerini Buhârî’nin *et-Târîh*’inde yer aldığı şekilde vermekte; her ismin altında kendi nazarında isabetli olan görüşe işaret ettikten sonra, bunu “babamın, Ebû Zür’a’nın dediği gibi söylediğini işittim” (سمعت أبى يقول كما قال)³³ şeklindeki hem Ebû Zür’a hem de babası Ebû Hâtim’e dayalı ifadelerle delillendirmektedir.

C. İbn Ebî Hâtim’in el-Cerh ve’t-Ta’dîl’de Buhârî’nin Ravilerle İlgili Değerlendirmelerine İlişkin Tutumu

İbn Ebî Hâtim, babası Ebû Hâtim’in hocası Muhammed b. Yahya ez-Zühî (ö.258/872) ile Buhârî (ö.256/870) arasında meydana gelen anlaşmazlık sebebiyle olsa gerek, Buhârî’nin ravilerle ilgili değerlendirmelerine kitabında yer vermemiştir.³⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*’de Buhârî’nin 250 senesinde Rey’e geldiğini, babası Ebû Hâtim ve Ebû Zür’a er-Râzî’nin ondan hadis dinlediklerini belirtmiştir. Muhammed b. Yahya en-Neysâbü’rî ez-Zühî’nin onlara, Buhârî’nin Kur’an’ı telaffuz etmenin mahluk olduğunu söylediğine ilişkin mektup yazması üzerine, hadisini terkettiklerini ifade etmiştir.³⁵

İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*’de Buhârî’nin ravilerle ilgili değerlendirmelerine kitabında açıkça işarete bulunmamıştır. Ayrıca, *Takdimetü’l-ma’rife*’de uzman ve münekkîd olarak nitelendirdiği hadis imamlarının tabakaları içerisinde onun adını zikretmediği³⁶ de görülmektedir. Yukarıda onun hadis imamlarını tabakalandırmasına ilişkin aktardığımız bilgiler dikkate alındığında, üçüncü tabakadaki imamlarla akran olan Buhârî’nin ismi onlar arasında yer almamaktadır.

İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*’de ravilerin değerlendirilmesi konusunda, başta babası Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebû Zür’a er-Râzî olmak üzere, kendisinden önce yaşamış cerh ve ta’dîl otoritelerine dayanmıştır.

³¹ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân*, s.144.

³² İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân*, s.150.

³³ Meselâ bkz. İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân*, s.2, 3, 4, 5...vs.

³⁴ Başaran, Selman, “el-Cerh ve’t-ta’dîl”, *DİA*, VII, 402; Keskin, s. 19.

³⁵ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VII, 191.

³⁶ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Takdimetü’l-ma’rife*, s.328-375.

Babası ve Ebû Zûr'a dışında, bazılarının isimleri yukarıda naklettiğimiz tabakalandırmada geçtiği üzere, görüşlerini dikkate aldığı imamlar şunlardır: Ma'mer b. Raşid (ö.152/769), Evzâ'î (ö.157/774), Şu'be (ö.160/776), Süfyan es-Sevrî (ö.161/778), Abdullah b. el-Mübârek (ö.181/797), Veki' (ö.197/813), Yahya b. Sa'id el-Kattân (ö.198/813), Süfyân b. 'Uyeyne (ö.198/814), Abdurrahman b. Mehdî (ö.198/814), Abdürrezzak (ö.211/826), Yahya b. Ma'în (ö.233/848), Ali b. el-Medîni (ö.234/849), İbn Nümeir (ö.234/849), Ebu Bekr b. Ebû Şeybe (ö.235/849), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Ebu Sa'id el-Eşecc (ö.257/871), Müslim (ö.261/875), Ali b. el-Hüseyn b. el-Cüneyd (ö.291/904).³⁷ Görüldüğü üzere, isimleri zikredilen bu imamlar arasında da Buhârî yer almamaktadır.

D. el-Cerh ve't-Ta'dîl'in Buhârî'nin et-Târîhu'l-Kebîr'ine Dayandığı İddiası

Râvîlerin değerlendirilmesinde Buhârî'nin görüşlerine yer vermeyip münekkid imamlar arasında adını zikretmemesine rağmen, İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'ine dayanarak yazdığı yönünde eleştiriler yapılmıştır. Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö.463/1071) verdiği bilgiye göre, Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. İshâk en-Neysâbûrî (ö.378/988) şöyle demiştir: "Ben Rey'de idim. Bir gün insanların İbn Ebî Hâtim'e *el-Cerh ve't-ta'dîl* kitabını okuduklarını gördüm. Okumayı bitirdiklerinde, İbn Abdeveyh el-Verrâk'a "Bu ne komiklik! Görüyorum ki, Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'nin *et-Târîh*'ini şeyhinize aynı vecih üzere okuyorsunuz. Onu da Ebû Zûr'a ve Ebû Hâtim'e nisbet ediyorsunuz." dedim. Bunun üzerine, İbn Abdeveyh el-Verrâk şöyle dedi: "Ey Ebû Ahmed! Ebû Zûr'a ve Ebû Hâtim, kendilerine bu kitap getirilince 'Bu güzel bir ilimdir, ondan müstağni kalınmaz, onu başkalarına dayandırmamız da yakışık almaz (لا يحسن بنا ان نذكره عن غيرنا)' dediler ve Abdurrahmân b. Ebî Hâtim'i oturtular. O da her ikisine tek tek ravileri sordu. Onlar kitap bağlamında ziyade ve noksan bilgi verdiler. Abdurrahmân da onu Ebû Zûr'a ve Ebû Hâtim'e nisbet etti."³⁸

Bu bilgiyi aktaran Hatîb el-Bâğdâdî, rivayetin hemen akabinde zikrettiği Ebu'l-Abbâs İbn Sa'îd'in "Bir kişi otuzbin hadis yazsa, yine de Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'nin *Târîh*'inden müstağni kalamaz" ifadesiyle,³⁹ *et-Târîhu'l-kebîr*'in önemine dikkat çekmektedir.

³⁷ Keskin, s. 18.

³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Mûdih li evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk* (thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî), Dâru'l-fikri'l-İslâmî, 1985, I, 8-9.

³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, I, 9.

Hatîb el-Bağdâdî'nin Ebû Ali Sâlih b. Muhammed'e isnadla naklettiğine göre, Ebû Zür'a er-Râzî, Sâlih b. Muhammed'e "Ey Ebû Ali! Muhammed b. İsmail'in bu kitabında ravilerin isimlerini inceledim; birçok hata olduğunu gördüm" dedikten sonra, Salih b. Muhammed ona şöyle demiştir: "Onun (Buhârî'nin) sorunu, Buhâra ehlinde olup kendisinden önce Irak'ta bulunan kişilerin hepsinin kitaplarını inceleyen bir adam olmasıdır. Yanında kitapları yokken tanımadığı bir isme rastlamışsa, kendisinden önceki kişiler de - kitapları noktasız ve harekesiz olmakla birlikte- doğru bir şekilde kayda geçirmemişlerse, kitabına onu hatâen koymuş olabilir. Fakat anlama bakımından ondan daha iyi hiçbir Horasan'lıyı görmedim. (Buhârî'nin) dilindeki yetersizlik ve bu kitapta (*et-Tarih'te*) tanınmayan, hoca ve talebeleriyle birlikte neyi naklettikleri açıklanmayan isimler olmasaydı, insanlar onun hakkında hayrete düşerdi."⁴⁰

İbn Ebî Hâtîm'in ravîler konusunda sık sık görüşlerini aktardığı Ebû Zür'a er-Râzî ve Ebû Hâtîm er-Râzî'nin rical konusunda Buhârî'den geri kalmadıkları, en az onun kadar âlim oldukları ve kendilerinden sonra cerh ve ta'dille ilgili eser yazarların onların görüşlerine başvurdukları gerekçesiyle, yukarıdaki iddialara karşı çıkmıştır. Ayrıca, önceki müelliflerin kitaplarından faydalanmak sûretiyle ilmin gelişim gösterdiği ve bu suretle Ebû Zür'a ve Ebû Hâtîm'in Buhârî'nin kitabından faydalanmış olabilecekleri belirtilmiştir.⁴¹

İbn Ebî Hâtîm'in *el-Cerh ve't-tâ'dîl*'inin Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebir*'ine dayalı olarak yazıldığı yönündeki eleştirilerin, *el-Cerh ve't-tâ'dîl*'in tashih edilmemiş ilk nüshasına yönelik olabileceği de dile getirilmiştir. Zirâ, Ebû Zür'a 264/878, Ebû Hâtîm ise 277/890 yılında vefat etmiştir. Buna göre, İbn Ebî Hâtîm, bu iki zâtın vefatından sonra yaklaşık 50-60 yıl daha yaşamıştır. Bu sürede İbn Ebî Hâtîm'in *el-Cerh ve't-tâ'dîl*'i geliştirmiş olması muhtemeldir. Bu yorum paralelinde, *el-Cerh ve't-tâ'dîl*'in günümüze ulaşan nüshası için bu eleştirilerin isâbetli olmayacağı da ifade edilmiştir.⁴²

E. İbn Ebî Hâtîm'in Buhârî'ye Yönelik Tenkitlerine İlişkin Değerlendirmeler

Beyânu hatai'l-Buhârî'nin muhakkikinin de belirttiği üzere, Ebû Zür'a ve Ebû Hâtîm er-Râzî'nin Buhârî'nin ricalle ilgili verdiği bilgilere yönelik eleştirileri incelendiğinde, bunların birkaç maddede toplandığı görülür:

⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, I, 14-15.

⁴¹ Keskin, s. 17.

⁴² Söz konusu eleştiriler ve bunlara ilişkin yorumlar için bkz. Keskin, s. 17-18.

1-Ebû Zûr'a ve Ebû Hâtim'in ifade ettikleri gibi hatalı olmayıp, onların da belirttikleri şekilde doğrusu *et-Târîh*'te mevcut olan bilgiler. Bu türden bilgilerin *et-Târîh*'te çok olduğu, hatta yarıdan fazlasının belirtildiği gibi hatalı olmayıp, doğru bir şekilde söz konusu eserde yer aldığı ifade edilmiştir. Ayrıca, Buhârî'nin kitabını üç kez gözden geçirdiği; her defasında ekleme ve çıkarmalarda bulunup düzeltmeler yaptığına dikkat çekilmiştir. Buna göre, Ebû Zûr'a ve Ebû Hâtim'in hatalı buldukları bilgilerin, Buhârî'nin ilk yazdığı nüshaya âit olabileceği ileri sürülmüştür.⁴³ Bu hususa ilişkin, Hatib el-Bağdâdî, *-Beyânu hatai'l-Buhârî*'yi kastederek- Ebû Zûr'a er-Râzî'nin Buhârî'ye atfettiği vehimleri İbn Ebî Hâtim'in müstakil bir kitapta topladığını; kendisinin bu kitabı incelediğini, vehim cinsinden atfedilen şeylerin çoğunun Buhârî ile âlâkasının bulunmadığını; bu kitapta Buhârî hakkında bazı şeylerin anlatıldığını; bu anlatılanların ise hikâye edilenin aksine Buhârî'nin *Târîh*'inde doğru bir şekilde bulunduğunu belirtmektedir.⁴⁴

Buhârî'nin *et-Târîh*'in'de varolduğu ileri sürülen hataların, kitabın tashih edilmemiş ilk nüshasında bulunma ihtimali olmakla birlikte, Ebû Hâtim ile Ebû Zûr'a'nın arkadaşlığı dikkate alındığında, Ebû Hâtim'in bu ilk nüshayı görmesi ve durumunu biliyor olması gerekir. Nakledilen bilgilere göre, İbn Ebî Hâtim, *et-Târîhu'l-kebir*'in Ebû Zûr'a er-Râzî ve babası tarafından tashih edilen nüshasını görmüş, bu nüshada müstensihlerden kaynaklanan hataların bulunduğu tespit edilmiştir.⁴⁵ Bununla birlikte o, kitabın birçok yerinde *انا هو غلط من الكاتب* cümlesiyle hatanın kâtipten kaynaklandığını ifade etmektedir. Meselâ İbn Ebî Hâtim, Muhammed b. Amr b. Sâlih'in biyografisinde, onun Bîşr b. 'Abîs b. Merhûm olduğunu belirttikten sonra, babası Ebû Hâtim'in bunun kâtip kaynaklı bir hata olduğu⁴⁶ ifadesine yer vermektedir. Ebû Hâtim'in aynı ifadesinin Ebû Abdullah Muhammed b. Yahya,⁴⁷ İsmâîl b. Abdullah b. Ziyâd,⁴⁸ Behlûl b. Hakem el-Karkasî,⁴⁹ Ebû Safvân Humeyd b. Kays,⁵⁰ Şakîk b. Seleme⁵¹ vs. gibi ravilerin biyografilerinde bulunduğu görülmektedir. Bu ve benzeri ifadelerle dile getirilen hatalar,

⁴³ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân* (Muhakkikin mukaddimesi, s. ج).

⁴⁴ Hatib el-Bağdâdî, I, 7.

⁴⁵ Rif'at Fevzî Abdülmuttalib, s.256.

⁴⁶ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân*, s.4; Rif'at Fevzî Abdülmuttalib, s.256.

⁴⁷ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân*, s.9.

⁴⁸ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân*, s.11.

⁴⁹ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân*, s.17.

⁵⁰ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân*, s.21.

⁵¹ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân*, s.47.

Buhârî ve hocalarından değil de, Ebû Zür'a'nın dikkate aldığı *et-Târîhu'l-kebîr* nüshasının kâtibinden kaynaklanmaktadır.

2-*et-Târîh*'in nüshalarında farklı şekillerde bulunan bilgiler. Bunların bir kısmı, Ebû Zür'a'nın ifade ettiği gibi, hatalıdır; diğer bir kısmı ise, yine Ebû Zür'a'nın doğrusuna işaret ettiği gibi, isabetli olan bilgilerden ibarettir. Bu durumda, bazı nüshaların Ebû Zür'a'nın elinde bulunan nüshayla uyumlu olması söz konusudur. Özellikle, *سعد* isminin *سعد* şeklinde yazılması gibi müstensihlerin tashîf hatalarının çokça bulunduğu durumlarda, bunların Buhârî'ye nisbet edilmesi doğru değildir.⁵²

3-İkinci maddeye çok yakın olmakla birlikte, Ebû Zür'a'nın *et-Târîh*'e ilişkin referansta bulunduğu noktalarda, tıpkı onun ifade ettiği gibi hatalı olarak yer alan ve yine onun işaret edip tashih ettiği üzere isabetli olarak yer alan bilgiler. Eğer Buhârî birbirinden farklı olarak her iki bilgiyi de vermişse, burada ihtilafın hiçbir esası yoktur.⁵³

Meselâ, Kureys'in mevlası Hârûn b. Sa'd'la ilgili bilgiler buna güzel bir örnektir. İbn Ebî Hâtim'e göre, Kureys'in mevlası Hârûn b. Sa'd, Buhârî tarafından iki ayrı kişi addedilmiştir. Buhârî bu isme Hârûn b. Sa'd kısmında işaret etmekle birlikte, Kureys'in mevlası Hârûn kısmında ona atıfta bulunmamıştır. Ebû Hâtim er-Râzî, bu ikisinin de aynı kişi olduğunu söylemiştir.⁵⁴ Buhârî, söz konusu raviyi Hârûn b. Sa'd ve Hârûn Mevla Kureys şeklinde iki kez vermiştir. İbn Ebî Hâtim'in iddiasının aksine Buhârî, "Hârûn Mevla Kureys" kısmında onun İbn Sa'd olabileceğine işaret etmiştir.⁵⁵

4- Ebû Zür'a'nın hatalı olduğunu belirttiği şekilde *et-Târîh*'te yer alıp da, dile getirdiği üzere isabetli olmayan bilgiler. Böyle bir durumda bazı ihtimaller ileri sürülebilir. Özellikle *et-Târîh*'in nüshalarından birinin münferid kalıp, diğerlerinin açıkça tashîfi barındırdığı noktalarda, bu tashifli bilgilerin Buhârî'ye atfedilmesi doğru olmaz. Muhtemeldir ki, Buhârî onu hatalı olduğu üzere işitmiştir. Bu durumda, hata kendisinden önceki birinden kaynaklanabilir. Ravinin dedesine nisbet edilmesi gibi Buhârî'den önceki birinden kaynaklanan hususların ciddiye alınacak tarafı yoktur. Fakat Ebû Zür'a bu türden şeyleri de hata olarak değerlendirmektedir.⁵⁶ Meselâ, İbn Ebî Hâtim, İbrâhîm b. Muhammed b. Cahş'ın İbrâhîm b. Muhammed b. Abdullah b. Cahş olduğunu belirttikten sonra, babası Ebû Hâtim'in onun dedesine

⁵² İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân* (Muhakkikin mukaddimesi, s. ۳۰۰).

⁵³ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân* (Muhakkikin mukaddimesi, s. ۳۰۰).

⁵⁴ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 91.

⁵⁵ Buhârî, VIII, 222.

⁵⁶ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân* (Muhakkikin mukaddimesi, s. ۳۰۰).

nisbet edildiği yönündeki ifadesine yer vermiştir.⁵⁷ Aynı şekilde Humeyd b. Huvâr et-Temîmî'nin Humeyd b. Hammâd b. Huvâr et-Temîmî olduğu ve dedesine nisbet edildiği ifade edilmektedir.⁵⁸ İster Ebû Zûr'a olsun isterse Ebû Hâtim olsun, Buhârî'nin hatalı olduğunu beyan ettikleri buna benzer durumlarda kendilerinin hata ettikleri, Buhârî'nin isabetli davrandığı açıktır.

Bu çalışmamızda, İbn Ebî Hâtim'in hem *el-Cerh ve't-tâ'dîl*'inde hem de *Beyânu hatai'l-Buhârî* isimli kitabında Buhârî'nin *et-Târîh*'te hata ettiğine işârette bulunduğu bütün hususları incelememiz mümkün değildir. İbn Ebî Hâtim'in her iki kitabında, Buhârî'nin hata ettiğine ilişkin iddiaların, *et-Târîh*'e mürâaatla karşılaştırmalı olarak incelenmesi ve varsa bu hataların *Sahih*'ten kontrol edilmesi,⁵⁹ kitap hacminde bir çalışmanın konusu olabilir. Çalışmanın hacmini dikkate alarak sonraki başlık altında, İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-tâ'dîl* isimli eserinde, Buhârî'nin *et-Târîh*'te tefrik türünde hata yaptığını belirttiği bazı hususları örnekleriyle inceleyeceğiz.

F. Bazı Raviler Bağlamında Buhârî'nin Tefrîk Türünde Hata Yaptığına İlişkin İbn Ebî Hâtim'in İddiaları

İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-tâ'dîl* isimli eserinde, bazı raviler bağlamında جعل البخاري هذا الاسم الواحد اسمين (Buhârî bu tek ismi iki isim haline getirdi) benzeri ifadelerle yer vermektedir. Buna göre, Buhârî'nin tek kişiyi iki farklı şahıs olarak kaydetme hatasına düştüğü dile getirilmektedir.

İbn Ebî Hâtim'in bu ve benzeri ifadeleri, Hadis ilminin *cem'* ve *tefrîk* alanıyla ilgilidir. Hadis ıstılahı olarak *cem*'in çeşitli kullanımları bulunmakla birlikte, incelememiz bağlamında, aynı isim, künye veya lakaba sahip olan birkaç kişiyi tek kişi zannetmek⁶⁰ anlamına gelmektedir. Hadis ıstılahı olarak *tefrîk* ise, farklı şekillerde zikredildiği için bir kimseyi birden çok kişi zannetmek⁶¹ demektir. *Cem'* ve *tefrîk*'e ilişkin bu tanımlamalar dikkate alındığında, İbn Ebî Hâtim'in dile getirdiği eleştirilere göre Buhârî, tefrîk türünden bazı hatalar yapmıştır.

İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-tâ'dîl* isimli kitabında Buhârî'nin *et-Târîh*'te birçok ravi hakkında *tefrîk* türünden hatalar yaptığını bizzat bu lafzı

⁵⁷ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân*, s.10.

⁵⁸ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân*, s.22.

⁵⁹ Kontrol neticesinde, Buhârî'nin *et-Târîh*'inde hataların olduğu tespit edilirse, bu durum, söz konusu hataların *Sahih*'e yansiyıp yansımadığını akla getirecektir. Dolayısıyla, *et-Târîh*'te mevcut olduğu iddia edilen bu hataların *Sahih*'te bulunup bulunmadığının kontrolü de yapılacaktır. Bu hatalar *Sahih*'te mevcutsa, o zaman hadisin ilgili tarikten herhangi bir zaafiyet taşıyıp taşımadığı incelemeye dâhil edilecektir.

⁶⁰ Aydın, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul: Hadisevi, 2006, s.63.

⁶¹ Aydın, s.318.

kullanarak⁶² doğrudan, başka lafızlarla da dolaylı olarak dile getirmiştir. Onun Buhârî'nin bu türden hatalarına işaret etmek için kullandığı ifadelerden biri de جعل البخاري هذا الاسم الواحد اسمين (Buhârî bu tek ismi iki isim haline getirdi) cümlesidir. Biz onun bu ifadesini merkeze alarak, Buhârî'nin tefrik türünden hata ettiğini ileri sürdüğü örneklerle yer vereceğiz. Çalışmanın hacmi dikkate alındığında, Buhârî'nin *tefrik* bağlamında veya başka bir türden hata ettiğine ilişkin her bir iddiayı burada incelemeye imkân yoktur. Zikredeceğimiz sınırlı sayıdaki örnek, benzer şekilde karşılaştırmalı teknik çalışmalar yapılabileceğine dikkat çekmek istiyoruz.

1. İsmet b. Sâlim el-Hünâî (عصمة بن سالم الهنائي)

İbn Ebî Hâtim babasından yaptığı nakille, İsmet b. Sâlim el-Hünâî'nin biyografisinde, Buhârî'nin bu ismi iki isim haline getirdiğini söylemiş; bu iki ismin ne olduğuna açıkça işaret etmemiştir. Ebû Hâtim er-Râzî, bu iki ismin tek kişi olduğunu belirtmiş ve ikisini de aynı kişi olarak kaydetmiştir.⁶³

Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'in İsmet b. Sâlim el-Hünâî maddesinde, İsmet'in Sellâm b. Hemmâm Ebû Sehl el-Basrî olup, el-Fadl b. Ma'dân ve Muhammed b. Nûh'tan rivayette bulunduğunu belirtmektedir.⁶⁴ Buhârî'nin verdiği bilgiye göre İsmet b. Sâlim, Sellâm b. Hemmâm ismiyle de anılmaktadır. Yapmış olduğumuz taramalarda, Buhârî'nin verdiği bilgiyi destekleyen herhangi bir malumata rastlamış değiliz. İmam Müslim (ö.261), hoca ve talebelerine işaret etmek suretiyle, Ebû Sehl künyesiyle birlikte zikrettiği İsmet b. Sâlim el-Hünâî'nin biyografisine kısaca yer vermekte,⁶⁵ hakkında başka bir ismin kullanılıp kullanılmadığına işaret etmemektedir. Ebû'l-Fidâ Kâsım b. Kutluboğa'nın (ö.879) *es-Sikât mimmen lem yeka'u fi'l-Kütübî's-Sitte* isimli eserinde adı geçen İsmet b. Sâlim'in *Kütüb-i Sitte*'de rivâyetinin bulunmadığı ileri sürülmektedir.⁶⁶ Aynı kitabın Usaym b. Sâlim maddesinde, ilgili ismin İsmet b. Sâlim el-Hünâî olduğu ileri sürülmektedir.⁶⁷

⁶² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eserinde bizzat tefrik lafzını kullanarak şu raviler hakkında Buhârî'nin bu türden hatalar yaptığını ileri sürmektedir: Muhammed b. Zeyd b. Abdullah b. Ömer b. El-Hattâb (VII, 256); Mâlik b. Amr el-Ukaylî (VIII, 212); Merzûk b. Avsece Mısrî (VIII, 263-264); Nu'mân b. Sa'd el-Ensârî (VIII, 446).

⁶³ İbn Ebî Hâtim'in ifadesi şöyledir: قال أبو محمد جعل البخاري هذا الاسم الواحد اسمين فسمعت أبي يقول هما واحد فجعلهما واحدا و bkz. İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 20.

⁶⁴ Buhârî, VII, 63.

⁶⁵ Müslim b. Haccâc, *el-Künâ ve'l-esmâ* (thk. Abdürrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî), Medine: Imadetu'l-bahsi'l-ilmî, 1984, I, 397.

⁶⁶ Kasım b. Kutluboğa, Ebu'l-Fidâ, *es-Sikât mimmen lem yeka'u fi'l-Kütübî's-Sitteti* (thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim), San'a: Merkezû'n-Nu'mân, 2011, VII, 129.

⁶⁷ Kasım b. Kutluboğa, VII, 132-133.

Yaptığımız taramalarda Usaym b. Sâlim ismine, Kasım b. Kutluboğa'nın kitabına ilaveten, İbn Hibbân'ın (ö.354) *es-Sikât*'ında rastladık. Orada Basra ehlinden olduğuna ilaveten Sâbit el-Bünânî'den tahammülde bulunduğu ve Nuh b. Kays'a edâ ettiği bilgisi yer almaktadır.⁶⁸

Bu bilgilere göre, bir tek şahıs hakkında üç isim öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in zikrettiği İsmet b. Sâlim el-Hünâî; ikincisi, Buhârî'nin İsmet b. Sâlim hakkında ileri sürdüğü Ebû Sehl künyesiyle de anılan Sellâm b. Hemmâm ismi; üçüncüsü, Kâsım b. Kutluboğa'nın İsmet b. Sâlim olduğunu ifade ettiği Usaym b. Sâlim ismidir. Yaptığımız taramalarda, Ebû Sehl künyesiyle anılmakla birlikte, hakkında üç ayrı ismin ileri sürüldüğü söz konusu ravinin Buhârî'nin *Sahih*'inde herhangi bir rivayetine rastlamış değiliz. İlgili ravinin ismi noktasında belirsizliğin olması, Buhârî de dâhil olmak üzere *Kütüb-i Sitt'e*'de onun rivayetlerine yer verilmemesinin sebebi olarak yorumlanabilir. Ravi hakkında üç ayrı ismin zikredilmesi, akla şuyhta tedlis meselesini getirirse de, söz konusu raviyle ilgili herhangi bir tedlis iddiasına da rastlamış değiliz.

2. Kays Ebu's-Şa'sâ' (قيس أبو الشعثاء)

İbn Ma'mer Basrî'nin mevlâsı Kays Ebu's-Şa'sâ'nın biyografisinde, İbn Ebî Hâtim, Buhârî'nin bu ismi *Kaf* (ك) maddesinin efrâd bâbında zikrettiğini ve onu Kanber Ebu's-Şa'sâ diye isimlendirdiğini belirtmektedir. Babası Ebû Hâtim er-Râzî'nin, Kanber'i tanımadığı, onun Kays Ebu's-Şa'sâ olduğu, Hz. Ali ve Muâviye'nin arkadaşı haricinde başka bir Kanber'i bilmediği ifadesine yer vermektedir.⁶⁹ İmam Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ* isimli eserinde, söz konusu raviyi İbn Ebî Hâtim'in iddiasındaki gibi İbn Ma'mer'in mevlâsı Ebu's-Şa'sâ' Kays olarak zikretmiştir.⁷⁰

Buhârî, Basralılardan kabul edilen İbn Ma'mer'in mevlâsını, İbn Ebî Hatim'in tenkidindeki gibi Kanber Ebu's-Şa'sâ' olarak zikretmiştir. Bunun yanında Buhârî, Ali b. el-Medîni'yi kastediyor olsa gerek, "onu Ali isimlendirdi" (سمّاهُ عليّ) şeklinde bir ifadeye yer vermiştir.⁷¹ Bu ifadeyle Buhârî, ilgili ravi hakkındaki isimlendirme probleminin farkında olduğunu dile getiriyor olabilir. Buhârî, ravinin teşhisi konusunda herhangi bir

⁶⁸ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed et-Temîmî, *es-Sikât*, Hardarâbâd: Dâiratü'l-meârifî'l-Osmâniyye, 1973, VII, 304.

⁶⁹ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 107.

⁷⁰ Müslim, *el-Künâ*, I, 424.

⁷¹ Buhârî, VII, 197.

muğlaklığın olmadığını beyan sadedinde, hoca ve talebe bilgisini de zikretmiştir.⁷²

İbn Hibbân da söz konusu raviyi Kanber olarak zikretmekle,⁷³ ravinin isimlendirilmesi ve teşhisi konusunda Buhârî ile aynı kanaatte olduğunu göstermiştir.

Buhârî, ilgili ravinin herhangi bir rivayetini *Sahih*'inde tahrir etmemiştir. Kays Ebu's-Şa'sâ' ve Kanber Ebu's-Şa'sâ' olmak üzere, isimlerden ve künyeden hareketle yaptığımız araştırma, ilgili ravinin rivayetinin *Sahih*'te bulunmadığını göstermiştir.

3. Kesîr b. Huneys el-Leysî (كثير بن خنيس الليثي)

İbn Ebî Hâtim, Kesîr b. Huneys el-Leysî'nin biyografisinde Buhârî'nin onu iki isim halinde ifade ettiğine (كان البخاري جعل هذا الاسم اسمين) dikkat çekmekte; babası Ebû Hâtim er-Râzî'nin bu iki ismin aynı kişiye âit olduğu kanaatini zikretmektedir. Ayrıca babasının, onun Medîneli olup hadisinde sakınca bulunmadığı düşüncesine yer vermektedir.⁷⁴

Buhârî, Kesîr b. Huneys'e ayırdığı biyografide, aynı ismi iki ayrı maddede zikretmektedir. Aynı isme âit ilk biyografide, Amra bnt. Abdurrahman'dan rivayet ettiği ve kendisinden el-Esved b. el-'Alâ veya el-'Alâ b. el-Esved'in⁷⁵ hadis aldığı bilgisine yer vermektedir.⁷⁶ Aynı isimle gelen ikinci biyografide ise, Enes b. Malik'ten rivayette bulunduğu ve kendisinden de Muhammed b. Amr b. Alkame'nin rivayet ettiği bilgisini zikretmektedir.⁷⁷

İbn Ebî Hâtim⁷⁸ ve İbn Hacer'in verdikleri bilgiye bakılırsa, söz konusu ravinin Kesir b. Hubeyş diye isimlendirilmesi de söz konusudur. İbn Hacer'in verdiği bilgiye göre, Buhârî, ilgili raviyi *Târîh*'inde öncelikle Kesîr b. Hubeyş olarak, daha sonra da Kesîr b. Huneys olarak zikretmiştir.⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, doğrusunun Kesîr b. Huneys olduğunu ifade etmiştir.⁸⁰ Anlaşılan o ki, elimizdeki *et-Tarîhu'l-kebîr*'in tahkikli baskısında her iki maddede Kesîr b. Huneys ismi mükerrer olsa da, İbn Ebî Hâtim ve İbn Hacer'in vâkıf oldukları

⁷² Buhârî, VII, 197.

⁷³ İbn Hibbân, V, 325.

⁷⁴ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 150.

⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, doğrusunun el-Esved b. el-'Alâ olduğunu belirtmektedir. Bkz. İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Beyân*, s.107

⁷⁶ Buhârî, VII, 209.

⁷⁷ Buhârî, VII, 210.

⁷⁸ İbn Ebî Hatim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *Kitâbü'l-ilel* (thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyd vs.), Metâbi'u'l-Hamîzî, 2006, II, 520.

⁷⁹ İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, VI, 409.

⁸⁰ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *Kitâbü'l-ilel* II, 520.

nüşhalarda söz konusu ravi hem Kesîr b. Huneys hem de Kesîr b. Hubeyş olmak üzere iki ayrı isimle zikredilmiştir. İlgili ravinin *et-Târîh*'te iki ayrı isimle zikredilmesi Buhârî kaynaklı olacağı gibi, müstensihlerden kaynaklanan bir hata da olabilir. Fakat söz konusu ravinin ismi ister Kesîr b. Huneys isterse Kesîr b. Hubeyş olarak zikredilsin, iki ayrı isimle aynı şahsın kastedildiği açıktır.

İlgili ravinin, hem Kesîr b. Huneys hem de Kesîr b. Hubeyş olarak isimlerinden hareketle yaptığımız araştırmaya göre, Buhârî'nin *Sahih*'inde rivayeti bulunmamaktadır.

4. Kesîr b. Yesâr Ebu'l-Fadl (كثير بن يسار أبو الفضل)

İbn Ebî Hâtîm, Kesîr b. Yesâr Ebu'l-Fadl'ın⁸¹ biyografisinde, Buhârî'nin bu ismi iki isim olarak verdiğini kaydettikten sonra, babası Ebû Hâtîm er-Râzî'nin bu iki ismin aynı kişi olduğuna dair ifadesini kaydetmektedir. Hatta, Buhârî'nin iki kişiden biri olduğunu zannettiği ve Sevrî ile Ebû Âsım en-Nebîl'in rivayetini kendisine nisbet ettiği kişinin Bahru's-Sekkâ (بحر السقاء) olup, onun Kesîr b. Yesar namına hiçbir şey ifade etmediği bilgisine işaret etmektedir.⁸²

Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'de Kesîr b. Yesâr Ebu'l-Fadl'ın el-Hasen el-Basrî, Yusuf b. Abdullah b. Selâm ve Sabit el-Bünânî'den rivayet ettiğini; kendisinden de Hammâd b. Zeyd, Ca'fer b. Süleymân ve Sadaka b. Ebu Sehl'in rivayette bulunduklarını belirtmiştir. Amr b. Ali kanalıyla Müemmel b. İsmâîl→⁸³Süfyân→Kesîr Ebu'l-Fadl senediyle Hasen el-Basrî'nin "Râsulullah'ın sancağı siyahtı" haberini zikretmiştir. Buna ilaveten, Ebû Âsım en-Nebîl'in kendisinden bir kitap rivayet ettiğini zikretmiştir.⁸⁴

et-Târîhu'l-kebîr'den yaptığımız taramalarda başka bir Kesîr b. Yesâr ismine rastlamadığımız gibi, Ebu'l-Fadl künyesiyle anılan Kesîr adında birine de rastlamış değiliz. Öyle zannediyoruz ki, İbn Ebî Hâtîm'in Buhârî'nin bu ismi iki ayrı kişi olarak addettiğine ilişkin iddiası, yukarıda zikrettiğimiz haberin senediyle alakalıdır. Zirâ *et-Târîh*'teki bu senede göre, Süfyân es-Sevrî ilgili haberi Kesîr b. Yesâr Ebu'l-Fadl vasıtasıyla nakletmiştir. İbn Ebî

⁸¹ İbn Hacer, Yahya b. Saîd el-Kattân'ın Kesir b. Yesâr'la ilgili olarak "Hali bilinmemektedir" (حاله غير معروفه) ifadesini aktardıktan sonra, onun ma'ruf olduğunu belirtmekte, Bezzâr'ın da tahrir etmiş olduğu onun hadisine Buhârî'nin Târîh'in de yer verdiğini ifade etmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, VI, 415.

⁸² İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 158.

⁸³ → (ok) işaretinin yönünü kastî olarak sağ tarafa doğru verdik. Buna göre, ok işaretinin gösterdiği kişi, hadisi ok işaretinden önceki kişiden almış demektir.

⁸⁴ Buhârî, VII, 213.

Hâtîm'in yukarıdaki iddiasına göre, Sevrî ve Ebû Âsım en-Nebîl'in rivayetinin dayandığı kişi Bahru's-Sekâ olup, bunun Kesir b. Yesâr ile alakası yoktur. Eğer iddia senedle ilgili bu duruma işaret ediyorsa, Buhârî senede Bahru's-Sekâ yerine, Kesir b. Yesâr'ı hatalı olarak yerleştirmiş demektir. Dolayısıyla, Buhârî'nin Kesîr'i iki ayrı kişi olarak addettiğine ilişkin iddiâ söz konusu haberin senedine dayanmaktadır. Bu ihtimale ilaveten, İbn Ebî Hâtîm *et-Târîhu'l-kebîr*'in kendisine ulaşan yazma nüshasında böyle bir hataya rastlamış da olabilir. Ancak yukarıda ifade ettiğimiz üzere, Kesîr b. Yesâr Ebu'l-Fadl, *et-Târih*'in mevcut baskısında iki ayrı kişi değil de tek kişi olarak kaydedilmiştir.

İlgili ravinin isim ve künyesini dikkate alarak yaptığımız araştırmalar sonucunda, Buhârî'nin *Sahih*'inde herhangi bir rivayetine rastlamış değiliz.

5. Müslim b. Nestâs (مسلم بن نسطاس)

İbn Ebî Hâtîm'in babası Ebû Hâtîm er-Râzî'den naklettiğine göre, Buhârî, Ali b. Ebî Tâlib'ten rivayette bulunan Müslim b. Nestâs ile Ubeyde es-Selmânî ve Ebu'l-Buhterî'den rivayette bulunan Müslim b. Nestâs'ı ayrı kişiler olarak addetmiştir (وكان البخاري قد فرقهما). Ebû Hâtîm er-Râzî'ye göre bu ikisi aynı kişidir.⁸⁵

et-Târîhu'l-kebîr'de Buhârî, İbn Ebî Hâtîm'in belirttiği gibi Müslim b. Nestâs ismini iki ayrı maddede peş peşe zikretmiştir. Bunlardan ilkinde, Ali'den rivayette bulunduğunu (يذكر عن علي) ifade etmişken; diğerinde, Ubeyde es-Selmânî ve Ebu'l-Buhterî'den rivayette bulunduğunu ve kendisinden de Yahya b. Meysere'nin hadis aldığını belirtmiştir.⁸⁶

Müslim b. Nestâs hakkında detaylı bir malumata ulaşılmış değiliz. Ancak Kâsım b. Kutluboğa, *Kütüb-i Sitte*'de rivayeti bulunmayan sıkâ ravîlere ilişkin kitabında, Muhammed b. Abde b. el-Hakem el-Mervezî ile Muhammed b. Abde b. Müslim el-Mervezî'ye ayırdığı biyografide kısa bilgi vermektedir. Buna göre, Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın mevlâsı İbnu'l-Hakem b. Müslim b. Nestâs b. Abdullah,⁸⁷ Muhammed b. Abde b. el-Hakem el-Mervezî'nin babası olup, Müslim b. Nestâs ise dedesi el-Hakem'in babasıdır.

Bu bilgiye ilaveten, Müslim b. Nestâs'ın Kûfî ve dördüncü veya daha aşağıdaki bir tabakadan olduğu⁸⁸ doğru ise, ravinin kimliği noktasında bir

⁸⁵ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 197.

⁸⁶ Buhârî, VII, 274.

⁸⁷ Kasım b. Kutluboğa, VIII, 449.

⁸⁸ Ekrem b. Muhammed b. Ziyâd el-Fâlûcî el-Eserî, *el-Mu'cemu's-sâğîr li ruvâti'l-İmâm İbn Cerîr et-Taberî*, Ürdün: ed-Dâru'l-Eseriyye, Trs., II, 552.

problem yoktur. İfadeye göre, Buhârî ve İbn Ebî Hâtim onun hakkında sukût etmişlerdir.⁸⁹ Onun hakkındaki bu sukût, rivayet açısından durumunun mechul olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Söz konusu ravinin Buhârî'nin *Sahih*'i de dâhil olmak üzere *Kütüb-i Sitte*'de rivayeti bulunmamaktadır.

6. el-Cerrâh b. el-Minhâl Ebu'l-Atûf (الجراح بن المنهال أبو العطف)

Minhâl b. el-Cerrâc'ın⁹⁰ biyografisinde, İbn Ebî Hâtim, Ebû Zür'a ve babasına dayandırarak, onun el-Cerrâh b. el-Minhâl Ebu'l-Atûf (ö.168) olduğunu ve Buhârî'nin onun hakkında hataya düştüğünü ifade etmektedir.⁹¹

Buhârî, söz konusu râviyi kitabının bir yerinde Minhâl b. el-Cerrâh ismiyle zikretmiş ve biyografisinde hiçbir bilgi vermemiştir.⁹² Ancak *et-Târîhu'l-kebîr*'in başka bir yerinde Ebu'l-Atûf künyesiyle ve Cerrâh b. el-Minhâl ismiyle aynı raviyi zikretmiş; münkeru'l-hadîs olduğunu belirtmiştir.⁹³

İbn Sa'd (ö.230), Ebu'l-Atûf künyesiyle işaret ettiği söz konusu ravinin ismini el-Cerrâh b. Minhâl şeklinde zikretmiş, hadiste zayıf olduğunu ifade etmiştir.⁹⁴ İmam Müslim, söz konusu raviye *Sahih*'in mukaddimesinde el-Cerrâh b. Minhâl Ebu'l-Atûf olarak işaret etmekle birlikte, onu münkeru'l-hadis olduğunu ifade ettiği kişiler arasında zikretmiştir.⁹⁵ İbn Ebî Hâtim'in iddiası paralelinde, Dârekutnî'nin *İlel*'inde ilgili ravî el-Cerrâh b. Minhâl olarak zikredilmekle birlikte,⁹⁶ Sülemî (ö.412/1021) Dârekutnî'ye *Suâlat*'ında Ebu'l-Atûf künyesiyle işaret ettiği bu ravinin isminin Cerrâh b. Minhâl olduğunu ifade etmiştir. Sülemî'nin ifadesine göre, Muhammed b. İshâk (ö.153/770) ondan rivayette bulunmuş, onun ismini kalbederek Minhâl b. el-Cerrâh şeklinde zikretmiştir.⁹⁷

⁸⁹ Ekrem b. Muhammed b. Ziyâd el-Fâlûcî, II, 552.

⁹⁰ İbn Ebî Hâtim, bu raviyi Minhâl b. Cerrâc şeklinde zikretmiştir. Bkz. *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 358.

⁹¹ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 358; *Beyân*, s.122.

⁹² Buhârî, VIII, 12.

⁹³ Buhârî, II, 228.

⁹⁴ İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990, VII, 336.

⁹⁵ Müslim, *Sahih*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, I, 7 (Mukaddime kısmı)

⁹⁶ Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer, *el-İlelül-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye* (thk. Mahfuzurrahman Zeynullah es-Seleff), Riyad: Dâru Tayyibe, 1985, XII, 284; XIII, 432; XV, 413.

⁹⁷ Sülemî, Muhammed b. el-Huseyn en-Neysâbûrî, *Suâlatü's-Sülemî li'd-Dârekutnî* (thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyd ve Hâlid b. Abdurrahman el-Cerîsî), Basım yeri yok: 1427, Trs., s.153-154.

Aktarılan bilgilerin işaret ettiği üzere, el-Cerrâh b. Minhâl'in ismindeki kalb ilkin Muhammed b. İshâk'tan kaynaklanmış, hatâen Minhâl b. el-Cerrâh şekline dönüşmüştür. Öyle anlaşıyor ki Buhârî, doğrusunu başka bir yerde zikretmiş olmasına rağmen, Muhammed b. İshak'ın hatasını devam ettirmiştir. Söz konusu ravinin, ismi hem kalbedilmiş şekilde hem de doğru olarak, Buhârî'nin *Sahih*'inde herhangi bir rivayetine rastlayamadık. Buhârî de dâhil olmak üzere *Kütüb-i Tis'a* haricindeki diğer hadis kaynaklarında ilgili ravinin Ebu'l-Atûf künyesiyle ve el-Cerrâh b. Minhâl ismiyle rivayetleri yer almaktadır.⁹⁸ Ancak bazı kaynaklarda Ebu'l-Atûf künyesiyle ve el-Cerrâh b. Minhâl ismiyle rivayetlerine yer verilmekte; münkeru'l-hadis olduğuna da işaretler, İbn İshâk'ın onun ismini kalbettiği ifade edilmektedir.⁹⁹

7. Hârûn b. Sa'd (هارون بن سعد)

İbn Ebî Hâtim'in verdiği bilgiye göre, Kureys'in mevlası Hârûn b. Sa'd, Buhârî tarafından iki ayrı kişi addedilmiştir. Buhârî bu isme Hârûn b. Sa'd kısmında işaret etmekle birlikte, Kureys'in mevlası Hârûn kısmında ona atıfta bulunmamıştır. Ebû Hâtim er-Râzî, bu ikisinin de aynı kişi olduğunu söylemiştir.¹⁰⁰

Buhârî, söz konusu raviyi Hârûn b. Sa'd ve Hârûn Mevla Kureys şeklinde iki kez vermiştir. İbn Ebî Hâtim'in iddiasının aksine, "Hârûn Mevla Kureys" kısmında onun İbn Sa'd olabileceğine işaret etmiştir. İlgili ravinin el-Muttalib b. Hantab'ı gördüğünü, kendisinden Ma'n b. İsâ'nın rivayette bulunduğunu ve Hicaz ehlinde sayıldığını her iki maddede dile getirmiştir.¹⁰¹ Dolayısıyla, İbn Ebî Hâtim'in iddiası üzere Buhârî, Hârûn b. Sa'd'ı iki kez zikretmekle birlikte, bu iki ismin iki ayrı kişiye delâlet ettiği yanlışlığına değildir. Buhârî'nin Kureys'in mevlası Hârûn'un İbn Sa'd olabileceğini ifade etmesi, onu iki ayrı kişi kabul ettiği iddiasını boşa çıkarmaktadır.

⁹⁸ Bkz. Taberânî, Süleymân b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-evsat* (thk. Târik b. İvedullah), Kâhire: Dâru'l-Harameyn, Trs., VII, 62; Hâkim en-Neysaburi, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn* (thk. Mustafa Abdulkadir Ata), Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1990, III, 464-465.

⁹⁹ Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer, *Sünen* (thk. Şuayb el-Arnaût ve ark.), Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2004, II, 474.

¹⁰⁰ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 91.

¹⁰¹ Buhârî, VIII, 222.

İbn Hibban *es-Sikât*'ında Hârûn b. Sa'd'a yer vermiş;¹⁰² Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*'inde Hz. Ali'nin sancaktarı Hârûn b. Sa'd ile karıştırılmaması için tenbihte bulunmuştur.¹⁰³

Söz konusu ravinin Buhârî'nin *Sahih*'inde rivayeti bulunmamaktadır.

Sonuç

İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil* isimli eserinde ravilerin tenkidine ilaveten, Buhârî'nin raviler hakkında naklettiği bazı bilgilerin tenkidini de konu edinmiştir. Ayrıca, İbn Ebî Hâtim, Buhârî'nin *et-Târîh*'te mevcut olduğunu iddiâ ettiği hatalara ilişkin *Beyânu hatai Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî fî Târîhihi* adında bir kitap da te'lif etmiştir.

İbn Ebî Hâtim'in Buhârî'nin râvîler hakkında verdiği bilgilere yönelik tenkidleri, çeşitli şekillerde izah edilip cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*'in mukaddimesi olan *Takdimetü'l-ma'rife*'de görüşlerine itibar ettiği münekkid imamları dört tabakaya ayırmış; bu tabakalar içinde Buhârî'nin adını zikretmemiştir. Bunun yanında, ravilerle ilgili değerlendirmelerde Buhârî'nin görüşlerini açıkça ve doğrudan dikkate almamıştır. İbn Ebî Hâtim'in Buhârî'ye ilişkin bu tavrına rağmen, *el-Cerh ve't-ta'dil*'i *et-Târîhu'l-kebîr*'e dayanarak yazdığı şeklinde iddialar ileri sürülmüştür. Bu iddiaların *el-Cerh ve't-ta'dil*'in tashih edilmemiş ilk nüshası için söz konusu olabileceği ve ilmin ancak bir önceki nesilden intikal eden birikime dayalı olarak gelişim gösterebileceği gerekçesiyle söz konusu eleştirilere karşı çıkmıştır.

İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil* isimli eserinde, bazı raviler bağlamında Buhârî'nin *et-Târîh*'te tefrik türünde hatalar yaptığını kaydetmiştir. İbn Ebî Hâtim'in Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebû Zür'a er-Râzî'ye dayandırarak dile getirdiği iddialara göre, Buhârî bir tek raviye ait olan ismi farklı şekillerde veya mükerreren zikretmek suretiyle, sanki farklı şahıslara delâlet ediyormuş gibi zikretmiştir.

Buhârî'nin tefrik türünde hatalar yaptığına ilişkin iddiaları İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil* isimli eserinde şu râvîler bağlamında dile getirmiştir: Abdullah b. Nâhis el-Hadramî, İsmet b. Sâlim el-Hünâî, Kays Ebu's-Şa'sâ', Kesîr b. Huneys el-Leysî, Kesîr b. Yesâr Ebu'l-Fadl, Müslim b. Nestâs, el-Cerrâh b. el-Minhâl Ebu'l-Atûf, Hârûn b. Sa'd.

¹⁰² İbn Hibbân, VII, 580.

¹⁰³ Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahmân, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'ir-ricâl* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1980, XXX, 89.

Buhârî'nin ilgili raviler bağlamında hata yaptığına dair iddialar dikkate alındığında, bunlardan bazılarının isimlendirilmesinde zaten ihtilafın olduğu görülmektedir. İsimlendirmedeki bu ihtilaf, Buhârî öncesi döneme dayanmaktadır. Söz konusu ihtilaftan dolayı, Abdullah b. Nâhis el-Hadramî'nin Nâhis veya Nâsic el-Hadrâmî olarak zikredilmesi örneğindeki gibi, baba ile oğulun birbirine karıştırıldığı, buna bağlı olarak sahâbî olan bir ravinin tâbîûndan veya tâbîûndan olan birinin sahâbeden addedilmesi gibi durumların ortaya çıktığı görülmektedir.

İbn Ebî Hâtim'in iddiaları çerçevesinde, aynı ravi hakkında iki ayrı isimlendirme ve teşhis probleminin olduğu düşünülebilir. Bazı raviler hakkında bu isimlendirme ve teşhis probleminin daha ileri düzeyde olduğu görülmektedir. Meselâ, İbn Ebî Hâtim'in İsmet b. Sâlim el-Hünâî bağlamındaki iddialarını dikkate alırsak, ilgili ravi hakkında üç ayrı ismin ileri sürüldüğü farkedilmiştir. Bunlar biri Ebû Hâtim'in zikrettiği İsmet b. Sâlim el-Hünâî; diğeri aynı ravi hakkında Buhârî'nin dile getirdiği, ancak başka bir kaynak tarafından doğrulanmayan Sellâm b. Hemmâm; bir diğeri ise Kâsım b. Kutluboğa'nın zikrettiği Usaym b. Sâlim isimleridir. Benzer isimlendirme ve teşhis problemi, yukarıda isimlerini zikrettiğimiz diğer bazı raviler hakkında da söz konusudur.

Bazı ravilerle ilgili isimlendirme ve teşhis probleminin Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'inin nüsha farklılıklarına dayandığı görülmektedir. Meselâ, Kesîr b. Huneys el-Leysî ismi *et-Târîh*'te bu şekilde mükerreren zikredilmiştir. İbn Hacer, İbn Ebî Hâtim'in iddiasında olduğu gibi, aynı ismin Kesîr b. Hubeyş olarak isimlendirildiğini de belirtmiştir. Buna benzer isimlendirme problemlerinin, *et-Târîh*'in nüsha farklılıklarından kaynaklanması muhtemel olduğu gibi, müstensihlerden kaynaklanan bir hata olması da ihtimal dâhilindedir.

İbn Ebî Hâtim'in babası Ebû Hâtim ile Ebû Zür'a er-Râzî'ye dayandırarak *et-Târîhu'l-kebîr*'de var olduğunu iddia ettiği bazı hatalar, *et-Târîh*'in elimizdeki tahkikli nüshasında mevcut değildir. Bu durumun, *et-Târîh*'in nüshalarından İbn Ebî Hâtim ve Ebû Zür'a'nın vâkıf oldukları nüsha ile diğer nüshalar arasındaki farklılıklardan ileri gelebilir. Meselâ Ebû Hâtim, Buhârî'nin Kesîr b. Yesâr Ebu'l-Fadl'ı iki isim olarak kaydettiğini iddia etmiş olmasına rağmen, isim ve künyesini dikkate aldığımızda, söz konusu ravinin *et-Târîh*'in mevcut baskısında bir kez kaydedildiği görülmektedir.

İbn Ebî Hâtim'in tefrik türünden Buhârî'ye yönelttiği iddialarının bazıları isabetli olsa da, sınırlı sayıda ravi üzerinden yaptığımız araştırmalara göre, iddiaların büyük kısmının *et-Târîh*'in mevcut baskısına göre isabetli

olmadığı görülmektedir. Bu durum, İbn Ebî Hâtim'in tenkidlerini *et-Târîh*'in Buhârî tarafından tashih edilmemiş ilk nüshası veya müstensihlere ait başka bir nüsha üzerinden dile getirmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

İbn Ebî Hâtim'in söz konusu tenkidleri bağlamında yaptığımız araştırmalara göre, ilgili raviler hakkında hem Buhârî öncesi dönemde hem de daha sonra zaten isimlendirme ve teşhis probleminin mevcut olduğu görülmektedir. Buhârî, bu ravilerin isimlendirme ve teşhisi konusundaki ihtilafları dikkate aldığından olsa gerek, *Sahîh*'inde onlardan hiçbirinin rivayetine yer vermemiştir.

KAYNAKÇA

- A'ZAMÎ, M. Mustafa, "Buhârî", *DİA*, İstanbul:1992, VI, 368-372.
- AYDINLI, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul: Hadisevi, 2006.
- BAŞARAN, Selman, "el-Cerh ve't-ta'dîl", *DİA*, VII, 401-402.
- BUHÂRÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahîm, *et-Târîhu'l-kebîr*, Haydarâbâd: Dairatü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, Trs., I-VIII.
- DÂREKUTNÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer, *el-İlelû'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye* (thk. Mahfuzurrahman Zeynullah es-Selefi), Riyad: Dâru Tayyibe, 1985, I-XV.
- DÂREKUTNÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer, *Sünen* (thk. Şuayb el-Arnaût ve ark.), Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2004, I-V.
- EKREM b. Muhammed b. Ziyâd el-Fâlûcî el-Eserî, *el-Mu'cemu's-sâğîr li ruvâti'l-İmâm İbn Cerîr et-Taberî*, Ürdün: ed-Dâru'l-Eseriyye, Trs., I-II.
- HÂKİM en-Neysaburi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullâh, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn* (thk. Mustafa Abdulkadir Ata), Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1990, I-IV.
- HATÎB el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Mûdih li evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk* (thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî), Dâru'l-fikri'l-İslâmî, 1985, I-II.
- İBN EBÎ HÂTİM er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *Beyânu hatai'l-Buhârî fî Târîhihi* (thk. Abdurrahmân b. Yahya el-Muallimî), Haydarâbâd: Dairatü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, Trs.
- İBN EBÎ HÂTİM er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1952, I-IX.

- İBN EBÎ HÂTİM er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *Kitâbü'l-ilel* (thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyd vs.), Metâbi'u'l-Hamîzî, 2006, I-VII.
- İBN EBÎ HÂTİM er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *Takdimetü'l-ma'rife li kitâbi'l-cerhi ve't-ta'dîl*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1952.
- İBN HACER el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali, *Lisânü'l-mîzân* (thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2002, I-X.
- İBN HACER el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali, *Tehzîbü't-tehzîb*, Hind: Matbaatü Dairatü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1326, I-XII.
- İBN HİBBÂN, Ebû Hâtîm Muhammed et-Temîmî, *es-Sikât*, Hardarâbâd: Dâiratü'l-meârifî'l-Osmâniyye, 1973, I-IX.
- İBN SA'D, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990, I-VIII.
- KANDEMİR, Yaşar, "Ebû Zür'a er-Râzî", *DİA*, İstanbul: 1994, X, 274-275.
- KASIM B. KUTLUBOĞA, Ebu'l-Fidâ, *es-Sikât mimmen lem yeka'u fi'l-Kütübi's-Sitteti* (thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim), San'a: Merkezü'n-Nu'mân, 2011, I-IX.
- KESKİN, Yusuf Ziyâ, "İbn Ebî Hâtîm (327/938) ve el-Cerh ve't-ta'dîl'indeki Metodu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: VII, Sayı:1, Ocak-Haziran 2001, s.5-29.
- KETTÂNÎ, Muhammed b. Ca'fer, *Hadis Literatürü: er-Risaletü'l-müstatrefe* (trc. Yusuf Özbek), İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- KÜÇÜK, Raşit, "İbn Ebî Hâtîm", *DİA*, İstanbul:1999, XIX, 432-433.
- MİZZÎ, Yûsuf b. Abdurrahmân, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'r-ricâl* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1980, I-XXXV.
- MÜSLİM b. Haccâc, Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî, *el-Künâ ve'l-esmâ* (thk. Abdürrrhîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî), Medîne: 'İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmî, 1984, I-II.
- MÜSLİM b. Haccâc, Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî, *Sahih*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, I-III.
- POLAT, Salahattin - Nazlıgöl, Hâbil - Doğanay, Süleyman, *Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu*, İstanbul: İFAV, 2008.
- RİF'AT FEVZÎ Abdülmuttalib, *İbn Ebî Hâtîm er-Râzî ve eseruhu fî ulûmî'l-hadîs*, Kâhire: Mektebetü'l-hâncî, 1994.

SÜLEMÎ, Muhammed b. el-Huseyn en-Neysâbûrî, *Suâlatü's-Sülemî li'd-Dârekutnî* (thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyd ve Hâlid b. Abdurrahman el-Cerîsî), Basım yeri yok: 1427, Trs.

TABERÂNÎ, Süleymân b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-evsat* (thk. Târık b. İvedullah), Kâhire: Dâru'l-Harameyn, Trs., I-X.

UĞUR, Müctebâ, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara: TDV Yayınları, 1996.

ZEHEBÎ, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2006.

bilimname XXXIII, 2017/1, 32-34
Arrival Date: 29.12.2016, Publishing Date: 29.05.2017
doi: <http://dx.doi.org/10.21646/bilimname.2017.16>

THE CRITIQUES OF IBN ABI HATİM DIRECTED TO AL-BUKHARI'S AL-TÂRÎKH AL-KABÎR IN THE CONTEXT OF TAFRIK*

Suleyman DOGANAY^a

Extended Abstract

Ibn Abi Hatim al-Razi (d. 327/938) is one of the most important criticals in the third period of Hijri. The book *al-Jarh wa't-ta'dîl* written by him, is among the largest works of narrators that reached our time. The aforementioned book contains important informations concerning critiques of hadith narrators. In addition to the critique of narrators who lived until the time of Ibn Abi Hatim, the book contains a critique of information concerning narrators transmitted by previous hadith and rijal scholars. The aforementioned book gives important informations about narrators in the first three centuries.

In *al-Jarh wa't-ta'dîl*, Imam Bukhari (d. 256/870) is one of the hadith and rijal scholars who is criticized because of making mistakes about some narrators. Imam Bukhari, besides being author of *Sahih al-Bukhari* is from the main sources of hadith, as clearly indicated in the books of *at-Târîkh al-kabîr*, *at-Târîkh al-awsat* and *at-Târîkh al-saghir*, is one of the great rijal scholars of the third century. Ibn Abi Hâtîm did not mention Buhârî's name especially among the critical imams whom he mentioned their names in the context of evaluation of narrators in *al-Jarh wa't-ta'dîl*, including his father Abu Hatim al-Razi (d.277 / 890) and Abu Zûr'a al-Razi (d.264/848). Although the name of Bukhari is not mentioned among the imams by Ibn Abi Hatim, *al-Jarh wa't-ta'dîl* are alleged to be based on *at-Târîkh al-kabîr*.

Even if Ibn Ebi Hatim brought together critiques of informations mentioned by Buhârî about narrators in *at-Târîkh al-kabîr* in a separate book, *Beyânu*

* This work was supported by Research Fund of the Erciyes University. Project Number: SBA-2016-6797

^a Assoc. Prof., Erciyes University Theology Faculty, sdoganay@erciyes.edu.tr

hatai Muhammed b. İsmâîl el-Buhhârî fî Târikhih, it is excluded from our review because the content of the book in question would exceed the article coverage. Our research is limited to the critiques directed to Bukhari in the book *al-Jarh wa't-ta'dîl*. In the both books *Beyânu hatai Muhammad b. Ismâîl al-Bukhari fî Tarikhih* and *al-Jarh wa't-ta'dîl*, Ibn Abi Hatim bases his critiques about the information concerning narrators given by Bukhari, on his father Abu Hatim er-Razi and Abu Zur'a er-Razi. This means that a significant part of the criticisms of Ibn Abi Hatim consists of informations based on narratives.

A significant portion of Ibn Abi Hatim's critiques is composed narrative-based informations. A quite a bit of critiques directed in *al-Jarh wa't-ta'dîl* to Buhârî by Abu Hatim, basing on er-Razi and Abu Zûr'a er-Razi, is consisted of critiques in the context of *tafrik* that is one of the subdisciplines of Hadith. For being pronounced a person's name, tag or nickname in correct and different ways, *tafrik* is to suppose that these different words about the person's name, tag and nickname refer to more than one person. In other words, due to pronunciation of name, tag or nickname of a person in error or mistake in different forms, *tafrik* is to assume that more than one person is present. As a result, incorrectly and wrongly, nonexistent persons are being created; because of saying the names that do not indicate a real personality, it causes the brokenness in chains of hadith transmitters.

In our article, in *al-Jarh wa't-ta'dîl* some of the critiques directed in the context of *tafrik* by Ibn Abi Hâtîm to Imam Buhârî are examined comparatively. According to the critiques of Ibn Abi Hatim, Bukhari in his book *Târikh al-kabîr* by repeatedly recording the names of some transmitters incorrectly, made mistakes in *tafrik* type, such as making up different persons from a single name. On the basis of his father Abu Hatim al-Razi and Abu Zur'a al-Razi, Ibn Abi Hatim had usually expressed this kind of criticism, through the sentence *جعل البخاري هذا الاسم الواحد اسمين* (Bukhari made this single name two names).

In our article, firstly, a brief information was given on *al-Jarh wa't-ta'dîl* and *Târikh al-kabîr* and then Ibn Abi Hâtîm's approach concerning informations about transmitters given by Imam Buhârî are examined in general way. According to this research, Ibn Abi Hatim mentioned the hadith leaders, he qualified them as "expert", "leader in religion", "reliable" and considered their views in his book *Taqdimat al-Ma'rifah* which is preface of *al-Jarh wa't-ta'dîl*, in four layers because they are peers. The name of Imam Bukhari, who is a peer with third generation of hadith leaders, was not take part in this

stratification. The cause Buhârî not being in the stratification among hadith leaders, is that he claimed that the pronunciation of the Qur'an is a creation. Despite this, *Al-Jarh wa't-ta'dîl* are alleged to be based on *al-Târîkh al-kabîr*. These allegations were evaluated taking into consideration the related narrations.

The evaluations concerning the critiques of Ibn Abi Hatim to Bukhari were examined; in this context, even if Bukhari's mistakes are present, It is emphasized that they may be a problem for the first uncorrected copies of *al-Târîkh al-kabîr* that were not yet reviewed by Bukhârî. As well as, moving from differences of *al-Târîkh al-kabîr*'s manuscripts, it is put in words that Ibn Abi Hatim is accurate in part of the critics which he based on his father Abu Hatim ar-Razi and Abu Zur'a ar-Razi and that he is not accurate in its other part.

In the context of main goal of our research, Ibn Abi Hatim's critiques in *al-Jarh wa't-ta'dîl* about Bukhari's mistakes related to tafrik were examined comparatively on the basis of the books of both hadith scholars. Within this comparative research, first of all, Ibn Abi Hatim's critiques directed towards Bukhârî about transmitters was determined from *al-Jarh wa't-ta'dîl*; later, Whether or not he behaved correctly in these criticisms was checked on the basis of *al-Târîkh al-kabîr*. In this comparison, it is absolutely pointed out whether or not Ibn Abi Hatim is right in his critics and whether or not Bukhari makes an error. In the research, it was not enough to compare only these two books, *al-Jarh wa't-ta'dîl* and *al-Târîkh al-kabîr*; the necessary controls were also made on Bukhârî's *Sahih*. Namely, Ibn Abi Hatim claimed in his book *al-Jarh wa't-ta'dîl* that Bukhârî recorded any transmitter in different shapes in *al-Târîkh*; his assertion has been checked *with respect al-Tarikh* itself. Not satisfied with that, it is studied whether or not Bukhari recorded any transmitter mistakenly in his book *Sahih* as Ibn Abi Hatim claimed and thus whether or not *Sahih* contained the transmitter's narrative.

Keywords: Ibn Abi Hatim al-Razi, Bukhari, *al-Jarh wa't-ta'dîl*, *al-Târîkh al-kabîr*, Tafrik.

